

Майкл Макай

ШЛЯХ ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА¹

Українці, здається, потрапили до пастки зачарованого кола. Демократичні інститути, такі як представницькі збори та вибори, дійсно лежать в основі справжньої демократичної політичної культури, але ця культура лише підтримується і заохочується практикою демократії за допомогою подібних формальних структур. Волею долі, українці сьогодні не можуть похвалитися тим, що мають історично успадковану демократичну конституцію, і не випадково в Україні лише для виняткової особи дух демократії є джерелом натхнення. Нові інститути, що з'явилися, є, таким чином, асинхронними з існуючою політичною культурою і декому, на перший погляд, здаються неприродними, чужими і обтяжливими.

Однак перехідний період, в якому існує це відчуження політичної культури та інститутів, не може тривати довго. Має бути кінець: чи як провал нових структур, обумовлений успішною підтримкою і ностальгією за хибним образом минулого, чи як тріумф, що пояснюється розвитком відповідного демократичного духу.

Можливість впливу на це поєднання внутрішнього духу і структур є проблемою здійснення політичних змін в нових демократіях на кшталт України. До сих пір спроби і українських реформаторів, і зарубіжних експертів та радників концентруються на одному боці демократичного рівняння: на писаній конституції, на організації бюрократії та на системах і процедурах. Я переконаний, що ця окрема надувага є незбалансованою і невдалою без поєднання з духом чи культурою, яка дасть цим структурам реальне політичне життя. Справжня реформа відбудеться не тоді, коли українці формально будуть громадянами демократично організованої держави, а коли вони внутрішньо, як

особистості, відчують, що є демократичними громадянами, без яких ці формальні структури не мають своєї влади і легітимності.

Крім того, спроба прищепити особистостям демократичні цінності має більше шансів на успіх, ніж омана демократичних структур на рівні держави. Причиною є те, що можливість особистості бути самоврядною і сильною є природною умовою існування людей в сучасній політичній атмосфері. Адже це є штучним для людей — відмовлятися від притаманної їм можливості самоврядування; саме тому представницькі демократії є завжди специфічно обмеженими державами і потребують спеціальних умов для того, щоб забрати цю можливість самоврядування від особистості. Ось чому авторитарні режими (такі, як в Україні, поки вона була частиною Радянської імперії) мали покладатися на непереборюване насильство, щоб запобігти зміцненню сили особистості.

Існує два фактори впливу, що допомагають процесу формування демократичного громадянина. Першим з них є ідеал, або модель, яку ми теоретично уявляємо як мету, до якої прагнемо, — концепція повністю реалізованої демократії, що оживає в персоналіях та системах. Другим фактором впливу є реальні політичні сили, які, немов актори, набувають певних форм і ролей за конкретних обставин.

Демократія означає верховність людини. Питанням духу є які це люди, а питанням структури — як це правило буде впроваджуватись у життя. Щоб уникнути дисбалансу в демократичній реформі, я розгляну модель демократичної особистості.

Якщо хтось хоче бути демократичним громадянином, він перш за все повинен усвідомити

¹ З часу написання статті (червень 1994 р.) відбулися значні зміни в політичному житті України. Але ми вважаємо, що її публікація є важливою з точки зору аналізу політичної культури сучасної України.

мити себе як індивідуальність. Розвиток самоусвідомлення багатьох людей, що живуть разом, є передумовою будь-якої демократичної політичної організації. У відповідь на запитання "Хто ви?" демократ починає свою відповідь з підмету "Я" — і ніколи "Ми". Суть цього уявлення про себе як "Я" є спадково цінною, початковою точкою і джерелом інших ціннісних почуттів.

Але насправді ми знаходимо себе не поодинокими, а серед різноманітності інших людей, які здається, мають всередині такі ж, як і наші, почуття самоусвідомлення. Індивідуальність — це не ізоляція автономності, відчуття себе у світі, що сам не має почуттів. Швидше, це є "особистість-серед-інших", що існує в контексті більшості. Політика, яка є життям в громадській сфері, бере початок з цього елементарного кількісного факту. Дух демократії починається з усвідомлення, що інтереси чи бажання багатьох особистостей часто збігаються. І це не є аналогічним до думки, що існують інтереси, які ми випадкового поділяємо. Замість цього, походження будь-якої колективної думки має коріння в особистості, і громадська сфера залишається впевненою у "випадковості" збіжності інтересів особистостей.

Усвідомлення себе як особистості може бути визначене як людяність, або відчуття себе справжньою людиною. Щоб зберегти моє власне інстинктивне почуття самоцінності, я поширю свою концепцію людяності на всіх інших особистостей. Люди як *такі* заслуговують на повагу та моральну уважність, і не за допомогою властивості якоїсь іншої якості, як, наприклад, їх членство у будь-якій групі або приналежність до певного класу. Треба завжди чітко розрізняти поняття *індивідуальності* та *ролі*: індивідуальність є унікальною, вона докорінно міститься в конкретній особі, вона ближча до людини, ніж її славне ім'я. Ролі, з іншого боку, є численними, вони адаптуються чи обираються в різних ситуаціях і завжди належать до основних категорій, але в той же час вони відокремлюються від особи. Індивідуальність є "Я" — суб'єкт; ролі — це що "Я" є, або об'єкт.

Сучасність виражає домінуючий вплив особистостей на колективи в ідеях лібералізму. Мовою гасел французької революції, лібералізм проголошує "свободу" — не "рівність" чи "братерство", тому що свобода — це політичний вимір особистостей як громадян. Рівність і братерство є випадковими речами для ліберала: рівність — тому, що надмірна нерівність руйнує свободу, і братерство — тому, що гюбрятимське почуття є наслідком добро-

вільного об'єднання. В ідеях лібералізму політика за своєю важливістю стоїть на другому місці, тому що реальні речі, такі як держава, є похідними цінностями, достоїнство яких залежить від того, як вони служать особистостям: інакше кажучи, громадська сфера підпорядкована приватним інтересам окремої людини.

Першим інтересом особистості як громадянина є *невтручання*, яке полягає у тому, що мінімальний вимірювач для свободи є негативним. У цьому розумінні ступінь, до якого я *не* змушений робити чи утримуватись від здійснення чогось, є ступенем, до якого я вільний. Негативна свобода виражається мовою прав, які є позовами проти держави, проти її вторгнення у сферу дій індивідуальностей. З точки зору негативної свободи, держава є ворогом, від якого громадяни мають оберегати себе. Держава є інструментом, чий потенціал насильства придушує спроможність особистостей чинити силовий опір поодинокі. Цей дух ворожості по відношенню до держави, яка може щось заподіяти проти окремих членів суспільства, конструктивно виражається мовою громадянських прав, або прав людини.

Свобода розуміється як така, що існує при мовчанні закону, при відкритості можливостей, не заборонених чи контрольованих інституційною державою. Я можу робити не те, що мені "дозволяється", а все, що я хочу, тобто я не маю бути обмеженим у своїх діях. І лише єдине виправдовування для існування обмеженої свободи існує там, де мої дії можуть перешкодити свободі іншої особистості. Таким чином, держава не дарує свободу, вона є арбітром свободи — тим, що регулює параметри свободи, джерелом якої є особистості та їх особисті бажання.

Позитивна свобода виходить на арену, коли особистості бажають того, що розташовано по той бік від їх самотності, і де вони потім погодяться на співробітництво в ім'я досягнення спільних бажань. Це саме те місце, де демократія додається до лібералізму, щоб стати ліберал-демократією, тому що демократія залежить від згоди особистостей — чи активної, чи мовчазної. Ліберальна демократія — це модель узгодження в колективній дії, яка не скасовує владу окремих громадян. Демократична держава повинна усвідомлювати себе як *наслідок*, як продукт колективної волі особистостей, а не як щось "незалежне" чи щось "в собі і для себе".

Держава, тим не менше, є абстракцією, тоді як свобода повинна бути конкретною життєвою реальністю. Таким чином, процес становлення демократичним громадянином залежить

не від держави, а від людини та її взаємодії з іншими людьми. Цей розмір взаємодії вільних особистостей має назву "громадянське суспільство", і є тою обставиною життя, що має виховуватись турботами держави. Те, що називається "мінімальною державою", стоїть на службі потреб громадянського суспільства: тобто обов'язковість договорів і захист власності. Всередині цього середовища особистості є вільними у реалізації своїх здібностей, щоб укладати договори (широко розглядаються як різного роду угоди) і щоб накопичувати або розпоряджатися власністю, як вони хочуть. *Перш за все* необхідним є забезпечення державою цих формальних умов. Звідси випливає, що демократичні громадяни можуть створювати таку державу, яку вони хочуть.

Саме тому Україна сьогодні потребує відновлення свого громадянського кодексу, щоб захистити власність і чесність договорів, і, таким чином, створити середовище для розвитку демократичного громадянства. Якщо незалежна Україна не буде жити у відповідності навіть до найменшого принципу державності, який полягає в поведженні себе як захисника громадянського суспільства, тоді все, що залишиться, буде крадіжкою і жорстоким насильством над своїми громадянами. Еліти, в руках яких знаходиться влада, можуть зробити багато інших речей, але якщо вони будуть втручатися в природний розвиток громадянського суспільства і ослабнуть, щоб діяти як його захисники, тоді вони будуть не в змозі утворити легітимний уряд, гідний покорити.

Демократична держава, оскільки вона впевнена у своїх громадянах, залежить від активної політичної культури або, у самому крайньому разі, — від активності всередині конкуруючих політичних еліт. Посивність веде державу до авторитарного режиму, тоді як активність здійснює сильний тиск на політичні інститути. Громадяни, що мають точку зору і хочуть її виразити, знаходять такі можливості у виборах, політичних партіях, групах інтересів, демонстраціях і протестах, дослідженнях громадської думки та в багатьох інших демократичних заходах.

Практично, в Україні при створенні демократичної політичної культури діє три сили: демократичні інститути, освіта та міжнародні зв'язки.

З одного боку, демократичні інститути на зразок вільних та чесних виборів з великою кількістю конкуруючих політичних партій лише тоді можуть бути справжніми, коли вони підкріплені демократичним духом. Але цей фактор впливу не є некерованим. Певною мі-

рою формальні інститути можуть задавати тон і підтримувати становлення політичної культури. Тільки, наприклад, за допомогою спостережень за зв'язком між голосуванням і політичною владою окремі громадяни можуть помітити, якою мірою держава залежить від "бажання народу". Формальна потреба в періодичних і регулярних виборах змусить політичні еліти приділяти увагу громадській думці, бо будуть зачеплені їх власні інтереси у вигляді появи можливості їх переобрання.

Метою демократичного громадянства є повне володіння самосвідомістю: знання самого себе як самостійного і могутнього актора серед багатьох схожих. Процес освіти, розвитку самого себе для досягнення цієї мети, не є специфічним для нових демократій, як Україна. Демократичне громадянство є політичною зрілістю, у напрямку до якої розвиваються усі люди. Вони можуть робити це буквально, як діти, в установленій представницькій демократії, або символічно, як люди, "дорослі" у всіх напрямках, крім політики, можуть робити при переході від авторитарних режимів до демократичних.

У справі політичної освіти час може бути союзником активних для здійснення демократичних змін. З кожним минулим днем — за винятком деяких катастрофічних повернень в минуле — авторитаризм відступає з пам'яті живих. Якщо діти не змушені вірити у щось інше, вони можуть стати людьми великого змісту і характеру. Режим тиранії, під владою якого Україна мала нещастя так довго перебувати, означає вимушене політичне дитинство; представницька демократія, що керується елітами при пасивній підтримці більшості (така, як західноєвропейські та північноамериканські режими сьогодні) є політичною юністю; повна демократія участі з активним залученням більшості особистостей (як ще не реалізований ідеал) є політичною зрілістю. Всі політичні спільноти, не тільки Україна, зіткнулися з викликом самоосвіти, або "зростання", демократії та політичної зрілості.

Це іронічно, що Україна здобула свою незалежність в той момент світової історії, коли національні держави стали більш взаємно залежними, ніж будь-коли раніше. У цьому контексті незалежність є більш символічною, ніж практичною. Україна схожа на всі інші держави в тому, що вона завжди має діяти, рахуючись з світовим співтовариством: її закони мають або відповідати або заперечувати світові стандарти; її економіка має або інтегрувати або бути ізольованою від світової торгівлі; і в цілому вона має зайняти позицію відкритості

або закритості по відношенню до духу демократії. Всі реформатори сподіваються, що Україна обере курс зв'язків, курс запозичень з обміну на всіх рівнях життя. Контакти між інститутами на зразок державних урядів можуть привести до розвитку демократичних структур, але тільки контакти типу "людина-людина" будуть стимулювати дух демократичного громадянства між великою кількістю українців.

Поки перспективи для національного суверенітету (ексклюзивного контролю всередині фіксованих кордонів) приглушуються історичним моментом, можливість демократичного розвитку є безпрецедентною. Україна опинилась на одній з тих рідких поворотних точок історії, де теорія зустрічається з практикою. Близькою паралеллю в сучасній політичній історії є війна за незалежність США. Як і в тринадцяти колоніях Великобританії наприкінці 18-го століття, старий політичний лад в Україні втратив довіру всіх мислячих людей. Комунізм вмер. Немає майже нічого цінного в його спадщині жадливого знищення людей. Ось чому у відновленні нації багато українців звертаються до більш давніх часів, щоб побачити свою культуру вільною від загрози підкорення. Ось чому теорія і практика зустрічаються на даному етапі реформ. Українці мають можливість не тільки запозичити успішний досвід представницьких демократій у Заході, а фактично перевершити ці зразки, тому що вони не обмежені і не обтяжені законно визнаною традиційною владою. Україна не має конституції, і я розумію це в набагато ширшому плані, ніж відсутність писаного документу, що встановлює правила поведінки парламентаріїв. Це не недолік, а просто вдача, бо дозволяє демократичному ідеалізму протистояти політичній практиці. Так як українці знову винаходять себе культурно, то, зробивши це дуже добре, вони мають можливість досягти великого успіху політично, і не стільки для себе, як для всього світу.

На мою думку, найбільшою невдачею у ці перші дні реформ в Україні є поразка ідеалізму. Економіка є питанням доброго чи поганого управління справами, тоді як політика — очолювання доброго чи погано життя. Україна, не скута традиційною владою, може обрати

побудову спільноти такого типу, що стане моделлю свободи для всього світу. Американські колоністи не обрали побудову класової монархії, яка була традиційною для їх рідної Великобританії. Замість цього вони наважились на політичний експеримент: створення ліберальної представницької демократії. В середині минулого століття канадійці досягли незалежності шляхом комбінування Вестмінстерської моделі уряду з ускладненою формою федералізму, що дало можливість добровільного і успішного співіснування двох різних націй, англійської і французької, в межах однієї держави. Чому тоді Україна має обрати шлях запозичення шматочків існуючих представницьких демократій? Яка тоді буде ідея її державності, відділеної від формальної, майже пустої незалежності? Чому не *впровадження нового* і перевірка обмежень свободи? Можливостей побороти нестачу представницької демократії і практикувати пряму демократію є безліч: нові технології в галузях обладнань і систем організації роблять можливим пряме управління людьми власними справами у всіх аспектах життя. Безперервні референдуми через комп'ютери, телефон і телебачення або гнучкий політичний федералізм від рівня Організації Об'єднаних Націй до найменшого суспільства є лише парою прикладів того, що було обгрунтовано політичними теоретиками, незадоволеними представницькою демократією. Це і є майже повна відсутність цього виду ідеалізму у виборі кращого серед існуючих демократичних режимів, яка є справжньою невдачею реформи в незалежній Україні.

Практична демократія будується знизу вверху, починаючи з найменшого рівня організації. Свобода є станом морального життя у громадській сфері: по сусідству, на одній роботі, у добровільній організації і т.д. захищаючи свободу у громадській сфері, ми можемо прийти до розуміння держави як нашої служниці і лише як інструмента, що поділяє бажання особистостей. Коли політичні еліти України дізнаються, що таке демократичне громадянство, і коли більшість українців відчує себе демократичними громадянами, тоді політична реформа в Україні досягне свого успіху.